

JAZYK V KONTEXTU KULTURY

DVANÁCT STATÍ
Z LUBLINSKÉ
KOGNITIVNÍ
ETNOLINGVISTIKY

JERZY BARTMIŃSKI

KAROLINUM

Jazyk v kontextu kultury

Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky

Jerzy Bartmiński

Vybrala, z polských originálů přeložila, komentářem
doplnila a úvodní a závěrečnou studii napsala Irena Vaňková.
Doslov James W. Underhill

Recenzovaly: PhDr. Veronika Mistrová
PhDr. Karolína Skwarska, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Redakce Petra Bílková
Obálka a grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Jerzy Bartmiński, 2016
Editor © Irena Vaňková, 2016
Translation © Irena Vaňková, 2016
Epilogue © James W. Underhill, 2016

ISBN 978-80-246-2883-7
ISBN 978-80-246-3406-7 (pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Slovo autora ---- 8

Slovo editorky ---- 9

I. POTŘEBA NOVÉHO POHLEDU NA JAZYK ---- 13

1. Jazyk v kontextu kultury ---- 14

2. Slovanská etnolingvistika – pokus o bilanci ---- 21

3. Některé problémy a pojmy lublinské etnolingvistiky ---- 33

II. LIDOVÝ OBRAZ SVĚTA ---- 39

4. Lidový umělecký styl ---- 40

5. Formy přítomnosti *sacrum* ve folkloru ---- 49

III. STUDIUM VÝZNAMU V PERSPEKTIVĚ KOGNITIVNÍ ETNOLINGVISTIKY ---- 59

6. Stereotyp jako předmět lingvistiky ---- 60

7. Můžeme se osvobodit od stereotypů? Stereotypy a kulturní vzorce ---- 77

8. Kognitivní definice jako nástroj popisu konotací ---- 83

9. O profilování pojmů ---- 93

10. Stereotyp slunce v lidové polštině ---- 99

11. Polský stereotyp matky ---- 115

12. Pravice a levice. Profilování pojmů v současném diskursu ---- 132

Jerzy Bartmiński a lublinská škola kognitivní etnolingvistiky (Irena Vaňková) ---- 139

Závěrem (James Underhill) ---- 146

Ediční poznámka ---- 150

Bibliografie ---- 156

Jmenný rejstřík ---- 166

Summary ---- 168

Jerzy Bartmiński (1939), profesor Univerzity Marie-Curie Skłodowské v Lublinu.

SLOVO AUTORA

Nápad Ireny Vaňkové vydat český výběr z mých prací v pražském nakladatelství Karolinum mi udělal velkou radost. Jsem filolog a moje univerzitní studium polonistiky v 60. letech 20. století probíhalo ve znamení četby významných děl pražské školy – Viléma Mathesia, Bohuslava Havránka, Jana Mukařovského, také Romana Jakobsona a Nikolaje Trubeckého, z pozdějších autorů hlavně Františka Daneše. Už sama nabídka vydat knihu v legendární Praze je pro mě tedy opravdovým vyznamenáním.

Toto vyznamenání však bylo spojeno i s překvapením, neméně velkým, když se ukázalo, že idea autorky koncepce a redaktorky připravovaného svazku se ubírá úplně jiným směrem, než bych byl jako autor kdy očekával. Do knihy bylo jen v malé míře zahrnuto téma jazyka folkloru (jak jsem ho popsal v knížce *O jazyce folkloru* – v duchu pražské stylistiky, tedy na základě distinktivních rysů, které odlišují folklor od běžného nářečního projevu) a takřka zcela pominuty zůstaly i mé pokusy o popis stylu v kategoriích stylové derivace (kolik vynikajících prací o stylu jen vzešlo z pera českých autorů!). Padlo rozhodnutí zcela jiné. Z mých textů byly vybrány ty, které tematizují chápání jazyka v kulturním a antropologickém kontextu a ukazují jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace (ačkoli je i tento přístup jistě stále důležitý), ale také jako kulturní reprezentaci světa a člověka. Ano! Výběr Ireny Vaňkové pokládám za velmi příhodný. Zaměřuje se totiž na texty o nových problémech, které si dnes zaslouží badatelský zájem: jazykový obraz světa, role stereotypových představ a jejich profilování v diskursu, hodnoty, jež mluvcí uznávají a jejichž povahu zároveň sami utvářejí. Tato témata – zmíněná zde jen pro příklad – vycházejí z badatelského okruhu kognitivní etnolingvistiky, která se v posledních letech stává terénem tvůrčího setkávání badatelů z několika vědeckých center, a to ve slovanském a částečně i celoevropském měřítku.

Děkuji nakladatelství Karolinum, že moji knihu zařadilo do edičního plánu, a zvlášť děkuji Ireně Vaňkové, že iniciovala její vydání, i za práci, kterou vložila do překladu. Když čtu své práce česky, zdají se mi mnohem lepší...

Na setkání s českými čtenáři se velmi těším a věřím, že kniha přispěje k dalšímu rozvíjení česko-polské vědecké spolupráce.

Jerzy Bartmiński

SLOVO EDITORKY

... a žití zlatý strom se zelená
(J. W. Goethe)

Nevšední dílo profesora Bartmiňského se konečně dostává k českým čtenářům; poté co už desítky let rezonuje ve slovanském světě a co začalo být pod označením „lublinská kognitivní etnolingvistika“ respektováno a rozvíjeno i za jeho hranicemi.

Jak píše James Underhill (2013), je Jerzy Bartmiński „tak trochu básník“. Porozumíme, připomeneme-li si, co řekl o umění (a poezii) Viktor Šklovskij: že je tu proto, aby nám vrátilo schopnost vnímat věci a prožívat život, „aby pro nás učinilo kámen opravdu kamenným“. Kdo si přečetl hesla o kameni a kamenech v lublinském Slovníku lidových stereotypů a symbolů, ví, o čem je řeč. Poznání (a prožitek), na jaké jsme zvyklí z poezie, umí svébytným způsobem zprostředkovat i Bartmiňského lingvistika.

V Goethově Faustovi se mluví o „šedé teorii“ – nezajímavé, nudné a odtržené od života, ba postavené vůči životu, „zlatému stromu“, do protikladu. Dnes víme, že teorie – ani ta lingvistická – taková být nemusí.¹ Nemusí ignorovat člověka a to, co je v jeho životě důležité. Může naopak lidský (a kulturně specifický) prožitek světa nečekaně nasvítit, ukázat jeho nosné struktury, bohatství, provázanost všech jeho poloh do jednoho celku, a také jeho krásu. „Zlatý strom“, který „se zelená“, pak spatříme jinak než předtím, jinak mu začneme rozumět. Ať už je řeč o fenoménu zvaném česky *strom*, anebo o životě – který může být se zdůrazněním jistých analogií jako strom konceptualizován.

Běžná slovníková definice stromu jako „dřeviny s kmenem, který se nahoře větví v korunu“ je velmi chudá a strohá. V jejím světle není pochopitelné, co strom skutečně znamená pro lidi ukotvené v určitém jazykovém společenství a v určité kultuře. (Třeba toto: jak strom, tak kultura a jazyk – ale i člověk – mají kořeny.)

---

1 Pro staré Řeky ostatně teorie vůbec nebyla protikladem života (resp. „životní praxe“) – srov.: „Řecké slovo *theória* původně vypovídá o tom, co se děje, když slavnostní host (*ho theóretikos*), přihlíží (*théorei*) podívané, slavnosti určené bohům a lidem. Tento host se stal divákem proto, aby mohl po návratu domů podat svědectví, které tam zpřítomní slavnost všem těm, kteří na ní být nemohli. *Theória* zpřítomňuje slavnost, zpřítomňuje božskou dimenzi“ (Kratochvíl 1995, s. 99).

Řadu možností, jak odhalit povahu jevu pojmenovaného česky *strom*, nabízí sám jazyk a texty v tomto jazyce vytvořené. Na základě studia významových struktur toho či onoho jazyka lze pronikat k jeho pojmovému systému, resp. ke způsobu myšlení, který je v něm fixován: třeba už po dlouhá staletí, v proměnách i stabilitě, v textech různého žánru i typu, v konvenci i kreaci – neboť to obojí jazyk představuje. Od profesora Bartmiňského dostáváme nástroje pro zkoumání toho, co je v jazyce implicitně obsaženo. Můžeme je vyzkoušet, modifikovat, přinejmenším však přijmout jako možnost, jak se na jazyk (a každý jeho element) podívat v jiné perspektivě, než jak je to v naší lingvistice dosud obvyklé. A dodejme, že to může být pohled zajímavý nejen pro lingvistu.

Nejde tu o objektivistické rozkládání celku na prvčinitele (jako je sémičká analýza); nejde o konstrukci aristotelských významových definic (i když jsou i ony promyšleny a brány v úvahu). Abychom nahlédli jazyk – i jednotlivá slova, pojmy, věci – v intencích života v přirozeném světě (jak by řekl Jan Patočka), nestačí pouze stanovení „nutných a postačujících“ vlastností. Slova jsou nám totiž schopna evokovat tělesné, smyslové a emocionální prožitky, jsou nadána konotačním potenciálem (jak víme nejen z beletrie a poezie), poukazují k věcem – a (i) jejich prostřednictvím žijeme svůj konkrétní, plnokrevný lidský vztah ke světu. Slovo *slunce* evokuje v té či oné situaci, že tento fenomén svítí, hřeje nebo pálí, že je životodárné – ale že může být též zkáznosné, že měří čas k práci i odpočinku – a že jistě každé ráno znovu vyjde. Strom tkví kořeny v zemi a roste z ní směrem k nebi, na jaře se zelená a na podzim opadá, dává stín, plodí ovoce (aspoň ten stereotypový); a ve své vertikalitě i cyklických proměnách se podobá člověku. V našem evropském kulturním paradigmatu se k němu váží i četné další aluze – zejména biblické: rajský strom, strom života. Slova evokují obrazy, scény a scénáře, příběhy. V Bartmiňského etnolingvistice máme co do činění se specificky založenou fenomenologií – k jevovým stránkám tohoto světa v ní totiž pronikáme prostřednictvím jazyka: skrze to, co máme v řeči prožito a co v ní má prožito celé naše jazykové a kulturní společenství.

V jedné stati, kterou napsal Bartmiński se Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińskou (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska 2004), najdeme citaci z knihy Martina Bubera *Já a ty*; tu, která začíná: „Pozoruji strom...“ Má doložit množství perspektiv, z nichž lze ke každé věci přistoupit, a zároveň – doplně – poukazuje i k tomu, že všechny tyto perspektivy mají určitý jednotící rámec (nehledě na možnost nazvat strom „ono“ jako strom „ty“). Důležité je zohlednění celku – kontextů a souvislostí místa, jež věc zaujímá v určitém obrazu světa a v určité perspektivě.

Jde ovšemže o perspektivu lidskou. Východisko v antropocentrismu je však v učení prof. Bartmiňského a jeho kolegů modifikováno zřetelem k „centrismům“ nižšího řádu, které jsou integrovány v perspektivě toho či onoho nazírajícího subjektu a v jeho specifickém ontologickém východisku. To je ve svém základu jazykové a kulturně relativní a má svůj korelát v jazykovém obrazu světa, resp. v některé z jeho verzí – v „subobrazu“, jež aktuálně zkoumáme.

Stať uvádějící Buberův úryvek o stromu se koncentruje právě na perspektivu a na to, jak se do jazyka a textu promítá fenomén vidění; perspektiva je totiž jak aspektem

vizuality, tak kognitivity. Možná by právě tato studie připadala leckterému čtenáři zajímavější než ty zařazené do výboru, jež právě drží v ruce. Nové věci je však potřeba objevovat postupně. Třeba nám chvíli potrvá, než budeme umět zacházet s pojmy jako stereotyp, významové profily, konotace, kognitivní definice. Novější stati, ať už ty vztažené k perspektivě a subjektu v jazykovém obrazu světa, nebo třeba k narativním aspektům jazyka, a ovšem ke zkoumání hodnot v jazyce ukotvených tedy ponecháváme napříště. Snad se v budoucnosti dostane i na další témata J. Bartmińského, jejichž šíře je v našem výboru pouze naznačena: styl a text, lidová kultura, (polský) antropokosmos a axiosféra a mnoho jiného. Všude je exponován člověk – animal loquens.² A všude jde o lidskou zkušenost, o specifickou polohu naší existencialisty. O jazykově určený prožitek, který je vázán nejen k našemu tady a teď, ale i k tomu dávnému, co napájí své kořeny z hlubin jazyka, co pomalu roste – jako mohutný strom, velmi starý, ale obdivuhodně zelený.

Irena Vaňková

---

2 Podle redaktorů sborníku k 60. narozeninám prof. Bartmińského je společným rysem veškeré jeho práce antropocentrická orientace, „fakt, že středobodem je mu neustále člověk – jednou jako prostý lidový informátor, jindy jako mluvící subjekt vepsaný do struktury textu“ (Adamovski – Niebrzegowska, ed., 1999, s. 20).

**I.
POTŘEBA
NOVÉHO POHLEDU
NA JAZYK**

1. JAZYK V KONTEXTU KULTURY

Jazyk se proměňuje a mění se i to, co o jazyce víme. Jako komunikační systém patří sice mezi tzv. struktury dlouhého trvání, ale v poslední době se proměňuje ve zrychleném tempu.

Transformace politického a společensko-ekonomického systému na počátku 90. let se citelně dotkla i jazykového povědomí společnosti a zanechala v dnešním jazyce výrazné stopy. Spolu s pozůstatky totalitního režimu se léta překonávaly (a stále překonávají) dlouhotrvající modely jazykové komunikace a jazyk, zvláště jazyk politický, bylo třeba v mnohém přehodnotit. V totalitní době byla konstitutivním rysem veřejného dorozumívání monologičnost, úředně kontrolovaná a zajišťovaná cenzurou; příznačné bylo, že se v rovině soukromé komunikace uplatňovala ironie a parodie. V důsledku této rozštěpenosti, kterou mnohokrát ztvárnili či refleктоvali spisovatelé, publicisté i vědci, se úřední styl izoloval a vznikla tzv. novomluva,¹ odtržená od živého každodenního jazyka, pocíťovaná jako jazyk pokrytecký a falšující skutečnost. Zkušenost s novomluvou způsobila ztrátu důvěry v jazyk jako prostředek komunikace vůbec.

Dnešní jazykovou situaci ovlivnily proměny mnoha sfér společenského života. [...] Díky demokracii a fungování politického pluralismu se prosadil princip vícesubjektivnosti jazyka a dialogu. Hospodářský liberalismus a rozvoj individuálních ekonomických aktivit otevřel prostor pro rozvoj nové slovní zásoby technické a obchodní i pro vznik nových typů komunikace v oblasti reklamy a podnikání. Intenzivní kontakty se světem i v rámci Evropy do jazyka stále vnášejí mnoho přejatých výrazů. Rychlý rozvoj elektronické komunikace, zvláště internetu, má důsledky stále ještě nedozírné.

Jazykověda prožila období triumfálního rozvoje strukturalismu a generativismu. V těchto přístupech však byla preciznost lingvistického popisu vykoupena tím, že byl jazyk izolován od situace jeho fungování. Proto se lingvisté začali zajímat o mnohadrizní zapojení jazyka do psychologického, společenského a kulturního kontextu. Pole lingvistických zájmů se tak velmi rozšířilo, a to ve dvojím aspektu. Za prvé se

1 K pojmu *novomluva* (podle Orwellova výrazu *newspeak*) srov. Głowiński, Michał: *Nowomowa po polsku*. Warszawa, PEN 1991 (pozn. překl.).

jazykověda vydala směrem k nadvětným výpovědím (a k textům) a k tomu, jak fungují v mluvních aktech; nutným východiskem pro popis výpovědi se při tom stalo dorozumívání mezi lidmi jakožto subjekty vystupujícími v určitých komunikačních rolích. Za druhé se víceméně paralelně stala východiskem popisu jazyka kultura a poznávací modely a systémy hodnot, které jsou v ní uloženy. V obou těchto badatelských proudech se jazyku přiznává subjektivní rozměr, a lingvistika se tak stává humanitní disciplínou.

JAZYK JAKO SPOLEČNÉ DOBRO

Jazyk představuje vlastnictví všech lidí, je to společné dobro; díky němu může člověk dosahovat osobních i skupinových cílů, lépe a plněji se realizovat. Od útlého věku jeho prostřednictvím přebíráme od svých nejbližších vzorce chování i znalosti o světě – nejprve v rodině a v malé sociální skupině, později i v rozměru národním a univerzálním. Jazyk provází náš individuální vývoj, je nám oporou při rozvoji intelektu i tříbení emocí a názorů. Postupně také upevňuje naše životní zkušenosti a umožňuje je předávat ostatním. Jazyk je mostem od izolace individua k životu ve společenství. Spojuje nás s ostatními a slouží ke komunikaci s celým okolním světem, tvoří lidskou pospolitost, dává jí určitý charakter a udržuje ji v chodu. Je prostředím, ve kterém rosteme, pohybujeme se a spolupracujeme s dalšími lidmi; a zároveň můžeme toto prostředí vlastním působením sami formovat. Jazyk je tedy společným dobrem a plní humanizační a socializační funkci.

JAZYK JAKO ZÁKLAD NÁRODNÍ SVÉBYTNOSTI

Stále v nás žije tradice romantismu, na jejímž základě vidíme kořeny naší kultury a národní identity v jazyce. Obrana mateřského jazyka měla zvláštní význam vždy v době ohrožení národní existence, podobně jako je tomu u různých jazykových menšin i dnes. „Ze ztroskotané lodi národa se jediné na záchranném člunu, jímž je jazyk, můžeme vyhnout úplně zkáze,“ napsal v roce 1844 Karol Libelt, vášnivý zastánce teze, že „není národa bez národního jazyka“, že „jazyk je krví, která koluje v těle národa“, „svatou krví matky vlasti“ a společně s literaturou a národními zvyky představuje naši „duchovní vlast; jež je duší vlasti materiální“ (O lásce k vlasti, 1844). [...]

I v době svobody je však mateřský jazyk (jako nejvýznamnější a zároveň nejintimnější součást národní kultury) rozlišujícím znakem národní svébytnosti. Filozofové, myslitelé i spisovatelé o tom mluví odpradáвна. I když vycházejí z různých myšlenkových kontextů, obvykle stavějí mezi rozlišujícími atributy národa na první místo právě jazyk.

Kazimierz Twardowski napsal: „Žijí mezi námi děti, dorůstající generace a naděje pro budoucnost. Učí se vládnout jazykem, jímž mluvili naši předkové a jímž mluvíme

i my. Díky jazyku poznávají dějiny naší vlasti a uvědomují si spojení s minulostí národa, a až tu nebudeme, budou stále dál příst nit národní tradice a ve své mateřštině budou pocítovat bratrské spojení se svými krajany“ (O patriotismu, 1919). Podle Jana Pavla II. „je národ skutečně svobodný, pokud se může utvářet jako společenství definované jednotou kultury, jazyka a historie“ (homilie v Częstochové 19. června 1983).

Je však třeba vzít v úvahu, že se dnes vlivem migrace a změn státních hranic vytváří mezi jazykem a národním společenstvím objektivně nový vztah a že jsou spolu provázány mnohem volněji než dřív. Mnoho Poláků žijících v zahraničí znalost polštiny ztrácí a někteří z nich se s velkým úsilím snaží k mateřskému jazyku vrátit. Na druhé straně se lidé dobře ovládající polštinu často pokládají za příslušníky jiné národnosti. Mnoho cizinců se učí polsky z čistě praktických důvodů, protože chtějí v Polsku studovat nebo podnikat. Dosahujeme v tomto ohledu dokonce pozice srovnatelné se světovými jazyky. Jazyk tak přestává být mechanickým kritériem příslušnosti k národu, i když v širokém společenském povědomí zůstává podstatným činitelem národní identifikace a nejsamozřejmějším poutem, které příslušníky jednoho národa spojuje.

KÁNON JAZYKA

V době zrychlených proměn současného jazyka i společenské situace jeho fungování si musíme položit otázku, co je v jazyce trvalé a neměnné i dnes; a co je natolik zásadní, že to rozhoduje o osvojení skutečné jazykové kompetence. Z toho plyne i další požadavek: stanovit, co je třeba v tomto ohledu chránit a předávat při výchově dalším generacím – v rodině, ve škole i prostřednictvím kulturních institucí. Ptáme se po kánonu současného jazyka.

Existence a povaha jazykového kánonu, podobně jako je tomu i v případě dalších kánonů národní kultury předávaných tradicí, je od 20. století neustále problematizována. Jeho váhu zpochybňují např. umělci a představitelé kultury a ve jménu umělecké svobody a individuálního rozvoje ho dokonce mnohdy odmítají. Jsou tu však i jiné názory, že totiž jazyk podléhá erozi a jeho kontury se rozmývají vinou postupující krize vzdělávacího systému a vlivem faktu, že se ve společnosti, zvláště u mladé generace, šíří sekundární negramotnost. Na ohrožení jazykového kánonu v současné literatuře a v humanitních vědách výrazně reaguje básník-emigrant, mistr slova a filozof kultury Czesław Miłosz. Vytýká současné polštině, že má málo energie („jazyk má energii, pokud se potýká s věcmi a pojmy a nakolik se je pokouší pojmenovat“) a že „trpí užvaněností, která v konečném důsledku vede k absenci intelektuálních ctností“. Stanovuje nakonec tuto diagnózu:

Existují práva jazyka a existuje realita, ať duchovní nebo fyzická, která se jazyku vzpouzí a staví na odpor. Za zdravý lze považovat takový jazyk, který svá práva nepřekračuje, ale je zdatným bojovníkem a snaží se skutečnosti zmocnit. Pravda je jeho hygienou. Slova, která se podivují jiným slovům, věty posmívající se jiným větám, ironické hry básníků-lingvistů, parodie či persifláže mohou mít cenu jen tam, kde není narušen kánon jazyka. Svlačec se musí mít po čem pnout. Není

vyloučeno, že za pomoci vhodných pojmových nástrojů by se dalo určit, v čem spočívá tato „svlačcovitost“ jazyka, jejímž projevem je určitě i takové slovo, které se neustále vysmívá sobě samému, i užvaněnost, i stračí chtivost zaměřená na blyštivé cetky cizích slov“ (Zahrada jazyka, 1981).

JAZYK A KULTURA

Vztah mezi jazykem a kulturou je, nejobecněji řečeno, paradoxním vztahem vzájemné závislosti. O jazyce lze totiž oprávněně říci zároveň jak to, že je součástí kultury jako širšího celku (podle definice Antoniny Kłosowské se kultura chápe jako mnohoaspektový celek složený z vrstvy norem, vzorců a hodnot, a dále z vrstvy činností, výtvorů a objektů těchto činností, srov. Kłosowska 1991), tak i to, že je naopak on sám širším fenoménem, který v sobě zahrnuje kulturu.

Z jednoho aspektu se jazyk jeví jako jeden ze sémiotických systémů (vedle literatury, umění, náboženství, obřadů apod.), současně je však *primus inter pares*, první mezi rovnými – „nejdokonalejším ze všech projevů kulturního řádu“, jak říká Claude Lévi-Strauss. Z jiného aspektu jazyk kulturu podmiňuje, protože bez jeho ovládnutí není možná účast v kultuře ani ve společenském životě (a to ani v jeho nejjednodušších formách). „Dokonalost jazyka je první podmínkou rozvoje kultury,“ můžeme říci s Edwardem Sapirem. V jazyce, v jeho gramatice, slovní zásobě a frazeologii, ve významech slov, v systému žánrů a stylů lze tedy hledat projev kultury.

Hluboké příbuzenství jazyka a kultury spočívá v tom, že nejsou biologickým dědicstvím, ale předávají se prostřednictvím výchovy. Jazyk i kultura mají univerzální povahu, obojí má sémiotický charakter a obojí tvoří uspořádaný systém. Z hlediska vnitřní organizace vykazují oba tyto systémy v podstatných směrech podobnost, a do jisté míry dokonce „strukturní izomorfnost“, jak ukázal Nikita Iljič Tolstoj (srov. Tolstoj 1995, 2016). Lze je popsat podobnými metodami a za pomoci týchž pojmových kategorií, jako je systém a jeho realizace (*langue* a *parole*), model a jeho varianty, paradigmatické a syntagmatické vztahy, opozice a ekvivalence, text, žánrová konvence nebo styl.

VARIETY A STYL JAZYKA JAKO MĚŘÍTKO KULTURNÍHO BOHATSTVÍ

Vnitřní mnohotvárnost jazyka a existence četných variet a stylů je důsledkem jeho rozrůzněnosti pro potřeby mnoha komunikačních společenství, oblastí kultury a způsobů vidění světa. Čím je společenství vnitřně rozvinutější a diferencovanější, čím je jeho kultura bohatší, tím více se v ní vyděluje variet, stylů a řečových žánrů. I když vznik celonárodní, nadnářeční variety jazyka (v Polsku mezi 14. a 16. stol.) a konstituování jeho mluvené a psané formy vycházelo z mimojazykových činitelů, ze způsobu formování určitých společenských skupin a z podmínek a technik předávání informací, vývoj jazykových stylů závisí spíše na činitelích vnitřních, jazykově-kultur-

ních, na stupni diferencovanosti kultury a rozvoje jejích jednotlivých oblastí, jako je náboženství, umění a věda. Variety jazyka jsou přitom fakultativní kategorií a jejich soubor je otevřený, zatímco styly jsou obligatorní, vyskytují se v každém jazyce a tvoří systém, jehož členy lze určit na základě vzájemných vztahů – jeden totiž funguje v opozici k druhému. Etnický jazyk se nemusí nijak rozrůžňovat na variety podle prostředí nebo regionů, nemusí mít psanou formu, avšak vždy má (dokonce i v případě tzv. primitivních jazyků) přinejmenším dva základní styly: běžný a umělecký. Ty tvoří minimální, tj. dvojčlenný stylový systém.

Styly jsou vzájemně nezastupitelné, zatímco variety se mohou navzájem dobře nahrazovat. Styly se opírají o „autoritativní perspektivu a autoritativně dané, vykrystalizované ideové hodnocení“ (Michail Bachtin); o jejich svébytnosti rozhoduje soubor pevně daných základních vlastností (např. požadavek přesnosti a jednoznačnosti v odborném stylu, obraznost ve stylu uměleckém, jasnost a jednoznačnost v administrativním stylu apod.). Styly v sobě integrují určitá východiska, která se týkají ontologie světa, typu racionality, postavení subjektu a intencionality. Požadovaným vlastnostem jednotlivých stylů odpovídají v rovině konkrétních textů určité formální exponenty.

Centrem stylového systému a základní varietou jazyka je **běžný styl** (*potoczny*), který se opírá o naivní poznávací realismus, racionalitu zdravého rozumu a primát smyslové zkušenosti (oproti abstraktní racionalitě). Je antropocentrický a dialogický. Předávají se v něm elementární zkušenosti běžného člověka. Je soběstačný a bohatý co do různých rejstříků výrazových prostředků, neutrálních i emocionálních. Pracuje s mnoha žánrovými vzorci.

Pro **umělecký styl** je příznačný soubor specifických vlastností: vzdaluje se od naivního realismu a tvoří vlastní fikční světy, které jsou výsledkem subjektivní interpretace skutečnosti. Svět se chápe globálně, mnohoaspektově a z pozice subjektu. Namísto přístupu „zdravého rozumu“ se zde uplatňuje estetická kontemplace (Andrzej Bogusławski), která je zaměřena na sám komunikát (Roman Jakobson), na jeho formu i obsah. Má k dispozici celou zásobu prostředků běžného stylu, vytváří však i soubor prostředků vlastních, tzv. poetismů, jejichž existenci lze prokázat už v nářečních varietách jazyka. Využívá bohatý repertoár propracovaných textových vzorců (literárních žánrů). Principem, který se uplatňuje v uměleckých textech, je originalita, působivost a různě chápaná krása.

Administrativní styl popisuje modelové právní situace a reguluje jejich realizaci. Má neosobní charakter a omezuje se pouze na formální aspekty mezilidských vztahů. Jeho základem je instrumentálnost, vyjadřovací přesnost a abstraktnost. Při volbě prostředků se preferují typizované slovní formule, skladebná schémata a specifické textové vzorce.

Vědecký styl vychází z premisy objektivní existence světa a jeho úplné poznatelnosti empirickou cestou, jeho racionalita se podřizuje pravidlům logiky, pohled je zúžen pouze na stanovené aspekty skutečnosti. Hlavními organizačními principy jazykového materiálu jsou přesnost (která umožňuje verifikaci tvrzení) a abstraktnost. Tento styl si vytvořil vlastní jazykové exponenty (termíny) a vlastní textové vzorce.

Zvláštní postavení zaujímá **styl religiózní**, který je podřízen náboženskému kultu a účasti na *sacrum* (posvátném). Opírá se o vlastní koncepci světa, má vlastní rationa-

litu a užívá jazykových znaků specifickým způsobem. Leszek Kołakowski píše: „Akt rozumění a akt víry jsou v běžné mluvě či odborném jazyce výrazně odděleny, avšak v oblasti *sacrum* je tomu jinak: rozumění daným slovům a pocit účastenství na skutečnosti, k níž tato slova odkazují, splývají v jedno“ (Kołakowski 1991).

Rozpoznání jazykového stylu je podmínkou adekvátní interpretace textu. Pro to jsou styly formálně odlišeny pomocí souboru stylových signálů (jichž ovšem není mnoho); v odborném stylu jsou to např. terminologická vyjádření a poznámky pod čarou, v běžném stylu kolokvialismy, v uměleckém stylu (resp. v poezii) členění na verše.

KULTURNÍ FUNKCE JAZYKA

Již byla řeč o humanizační a socializační funkci jazyka jako nástroje společenské komunikace. V souvislosti s touto svou základní funkcí je jazyk také nástrojem kultury, a to v různých jejích oblastech a polohách. Pomocí jazyka se vyjadřuje jak filozofie a náboženství, tak věda nebo administrativa, užívá ho také krásná literatura, pro niž je jazyk – v poloze významové i zvukové – současně i základním materiálem.

Jazyk patří do sféry specifického kulturního řádu, jež tvoří lidské společenství, a je podle Anny Wierzbické **klasifikátorem** světa. V jazyce, a to ve slovní zásobě i v gramatice, je uložen určitý **obraz světa**, uchovává se v něm běžné (tzv. naivní) povědomí o světě, o věcech, jevech a vztazích (srov. Bartmiński, ed., 1990). Reprezentace různých skutečností jazykovými znaky je přitom „reprezentace interpretující, nikoli mechanický odraz“, jak zdůrazňuje Renata Grzegorzczkova (1991). Jak lexikální systém, tj. množství slov propojených vzájemnými vztahy do sémantických polí, tak i systém gramatický s kategoriemi času, vidu, rodu, čísla atd., pomáhají v lidské mysli rozčleňovat skutečnost na části, provádět jejich kategorizaci, připisovat jim určité charakteristiky a ustavovat mezi nimi vztahy. Kategorizace není v jazyce jen objevována, ale i „vynalézána“. Nové názvy vznikají při objevu nových fenoménů (např. *orbitovat*, *frustrace*, *populismus*), s vynálezy nových předmětů (*laser*) nebo při vzniku nových institucí (*marketing*), ale často i v důsledku nové interpretace jevů již známých.

V jazyce se též archivují výsledky kulturně-jazykových operací: formule zdvořilostní etikety (např. oslovení *milostpane*, *soudruhu*, *paní*), vzorce textů vhodných k použití podle záměru mluvčího v určitých situacích (přípitek, stížnost, žádost apod.), textová klišé (příslloví, sentence, modlitby, písně, pohádky aj.), a konečně i jazykové styly, jejichž množství je výsledkem historické diferenciaci kultury. Jazyk, zvláště jeho slovní zásoba, i texty fungují tedy také jako archiv kultury, její paměť, v níž se uchovává minulost. Proto lze mluvit o poznávací funkci jazyka ve vztahu ke kultuře. V jazyce jsou kumulovány výtvoři minulosti, a to lidem umožňuje komunikaci napříč prostorem i časem.

Zvláště významná je **kreativní funkce** jazyka, která dovoluje tvořit nové jazykové komunikáty (v tomto ohledu se mluví též o generativní funkci jazykového systému

vzhledem ke konkrétním výpovědím) a povolávat k existenci nové představy a celé fikční světy, „možné světy“. Tyto světy samozřejmě zůstávají ve spojení se světem skutečným a vyjevují jeho skryté rozměry, ale mohou vykročit i do sféry čisté fikce. Tato funkce jazyka je zvláště důležitá v poezii, i když jistý stupeň kreativity představuje každá výpověď, každé užití jazyka.

Jazyk je **interpretantem** kultury a současně též interpretantem světa; to znamená, že jeho prostřednictvím lze objasnit a interpretovat všechny znakové systémy, které ve společnosti fungují, i takové, jež operují s různými grafickými znaky, s obrazy či zvuky, nebo které odkazují k různým způsobům chování a postojům a také k víře a náboženství. Jazyk může interpretovat i sám sebe.

Jazyk má ovšem nepochybně souvislost i se systémem hodnot, který je základem každé kultury. Nejenže hodnoty fixuje a předává o nich povědomí (to by bylo možné zahrnout i do okruhu poznávací funkce), ale také sám o sobě slouží jako nástroj hodnocení (srov. pojem „jazyk hodnot“ Jadwigi Puzyninové, srov. Puzynina 1992). Je též materií, v níž se některé hodnoty realizují – např. pravdivost, konkrétnost, obraznost, harmonie apod. Avšak i jazyk sám představuje „společné dobro“, je základem národní svébytnosti, průvodcem po světě a prostředníkem mezilidských vztahů, a v kontextu kultury je tedy i sám o sobě autonomní hodnotou.